

Egy korszerű Szilágyi Domokos-értelmezés

CS. GYÍMESI ÉVA: *ÁLOM ÉS ÉRTELEM*

„Ahhoz, hogy Szilágyi Domokos életművét értékelni lehessen, föl kellett nőni hozzá” — mondta Cs. Gyimesi Éva épp egy nekem adott interjúbán, amikor a tragikus sorsú kolozsvári költő életművéről faggattam. Mit jelentett ez a „növésterv”? Nem kevesebbet, mint hogy az értelmezőnek — a befogadónak — el kellett érnie a „költő világgépeként” is értelmezhető *horizontot*; amely azzal, hogy most már egybeesik a vizsgálandó életmű horizontjával, megnyithatja az elemző előtt az utat. Ebben a készülődésben, a szakmai becsületességén túl, van valami *etikai* ráhangoló-dás is: az elemzésre kerülő életmű sugallta értékek magunkévá tétele. Cs. Gyimesi Éva ezt a *tisztaságot* (mondhatjuk filozofikus önmagaépítésnek, a keresztény motívumkincs *lélek* általi megélésének stb.) már régtől fogva magában hordozza, ám kristályosodási formát mindez csupán a román diktatúra utolsó éveiben kapott. Ez volt az a veszélyhelyzet, amikor az üldözések, a lehallgatások, a különféle gyanúsítások ösztönözték a magába fordulást; amikor a cselekvés lehetetlensége a senki földjén való élésre készítette a kolozsvári irodalomtörténész-professzort. A csendes elvonulás a szóhoz — a megjelenés reménye nélkül — egyben az írás mint gondolkodásforma fenségét is hirdette. A szellem embere nem tehetett mást, mint, hogy őrizte szuverenitását. Ha már ellenállóként is végképp (?) ellehetetlenült, ott volt a választott „hőssel” való megmérkőzés kalandja: a holt idő cselekvésképtelenségében is a „cselekvés” esélye, az értelmes munka.

Ily körülmények között született, nem egészen egy év alatt, az *Álom és értelem*. A könyv alcíme (*Szilágyi Domokos lírai létértelmezése*) világosan kijelöli e filozofikus közelítésű, fókuszában az értékorientációra esküdő elemzés határait. Nem pályakép, hiszen Cs. Gyimesi — mellőzve a társadalmi hatásokat, az életrajz fontos és kevésbé fontos mozzanatait, a költőnek a kortársakhoz és irányzatokhoz való viszonyát stb. — szinte csak a lírai életmű elemzésére szorítkozik. Ezzel a csonkítással ugyan rejtve maradt az enciklopédikus tudású, sok műfajú gondolkodó teljes arca (igaz, a műfordítóé egy villanásra megmutatódott), de ezen belül hallatlanul nagy hangsúly jutott a versíró Szilágyi Domokosra. Jóllehet, a *legendásítást* egyik jelentős alkotó sem kerülheti el, hiszen „a közvetlen utókor a kisebbségi létre adott válaszként, társadalmi érvényű gesztusként kezdi értelmezni a költő végső döntését”, a tanulmányíró kizárólagosan a nyomtatott betűnek hisz. Vagyis: „a költő legfontosabb tette: költészete”. Maga is elismeri, hogy az életmű-értelmezés ilyen szempont-rendszere szűknek is látszhatik, mert „csupán az alapvető értékek világgépalkotó szerepére, a költői értékpozíció alakulására irányul”, ám szentül meg van győződve, hogy a létezés alapproblémáival egész életében vívódó író költészete csak ezzel a közelítéssel tárulhat ki igazán. Kismonográfiáját kétszer is elolvastván, nyugodtan leszőgezhetem: igaza van.

Cs. Gyimesi nagyjából időrendben halad — természetesen ez nem akadályozza meg, hogy visszaataljon egy-egy azonos motívum, toposz előzményére —, így fejlődésrajzot is kapunk: a társadalmi lázat, az „intézményesült eszmét” éneklő költő

miként jutott el az életmű csúcsát jelentő *Búcsú a trópusoktól* című kötet verseiig, a költő radikális ontológiai és ismeretelméleti kételyeinek hangot adó jelentős költeményekig, s hogyan lett a kései *Öregek könyve*, minden részeredménye ellenére, visszalépés a pályán, minthogy benne az *emberi élet végessége* „jelentőség nélküli, feszültségmentes problémává” változott. Az idő linearitása nyomán alakuló fejlődésrendben a főntiek csupán *határkövek* — jelentős, remekműveket is termő életszakaszt gyöngébb periódus vezet föl, illetve kísér —, ám a mindenre kiterjedő, helyenként bravúros elemzés azt is képes megmutatni, hogy miként szerveződtek kö-rük értéktartományok, a „megismerés és gyakorlat, eszmény és valóság, erkölcs és cselekvés, egyén és közösség konfliktusa” hányféle módon fejeződött ki a *ráció igényzetében* („lírájában az értelem a legfőbb érték”) alakuló pályán.

Ahhoz kétség sem fér, hogy az első pályaszakaszt jellemző *Álom a repülőtéren* másfajta *szabadságóda*, mint például a „legellentmondásosabb, legbonyolultabb érték-szerkezetet” mozgó, a „költészet magasiskolájaként” jellemzett *Haláltánc-szvit*, melyben a megváltásmotívum és a szkeptikus történelemfilozófiai jelentésértég szemben áll. Szilágyi, mutat rá Cs. Gyimesi Éva, kezdetben az alkotást nem csak önkifejezőként fogta föl, hanem *célszerű, hasznos tevékenységnek* is gondolta. A lírájában ez a nagyon is nyomot hagyó korszellem, noha némely előrevivő tulajdonsága tagadhatatlan (azonosulás a szenvedő hősökkel — *Halál árnyéka*), a későbbiekben úgy fog elillanni — pontosabban: átváltozni —, hogy észrevétlenül beleolvad a tragikum és öngúny, pátosz és ironia szerepillúziókat romboló, a próféta-ságot paródiázó vers esztétikai értékrendszerébe. Ekkor már nem „hívó ateizmusának vallás-szerűsége” domborodik ki, hanem *szkeptikus-ironikus szemlélete*, melynek leglényesebb vonása, hogy — miként a *Kényszerleszállás* elemzése tudatja — „az emberi létfokozat értékét egészeiben teszi kritika tárgyává”.

Szó se róla, a profán imádságnak nevezett *Hegyek, fák, fűvek* gyermeki szomjú-sága („a teljes harmóniának ez a kegyelme”) akkor is érték, ha többé nem is fog visszatérni. Mint ahogy „az önáltatás nélküli egyensúlyra törekvés nagy vállalko-zásaként” értékelt *Bartók Amerikában* tanulsága is — „nincs, nem lehetséges végső beteljesedés” — örök érvényű, változzék bárhogya is a líra szerepe. Mindezeket csak közbeszúrás-ként jegyzem meg. Nem mintha Cs. Gyimesi csöppet is háttérbe akarná szorítani az említett verseket (elemzi is őket érzékenyen), csakhogy nála a *folymat-rajz* a fontos, s ebből a szempontból mindkettő csupán „bevezető” az általa leg-nagyobbnak tartott Szilágyi-versekhez.

Ha az első kötetre jellemző étkpozíció „problémává kezd válni” a *Szerelmek táncában*, a *Mozart* sugallta (ars poetica) eszmény: „a megőrzendő szabadság a tét” lesz — persze más-más módon — a későbbi költemények lendítője. Az elemző ki-tűnően vette észre, hogy a *Garabonciás* és *A lúz enciklopédiája* című kötet a vers-nyelv minden szintjén változást hozott; bennük „a kétely mint ambivalens érték-szemlélet általánossá válik”. Szól is eleget a *Lidércnyomás*, a *Garabonciás*, a *Bo-szorkány*, a *Szegénylegények* „új térhódításáról” — egyikben a jelentésszerkezet ösz-szetettséget méltatva (*Boszorkány*), másikban a szabadság értékének egyetemes ér-vényű példázatát üdvözölve (*Szegénylegények*) —, de legszebben és legösszetettebben a *Garabonciás* című kötetből némileg kilógó *Ódát* és a nem mindennapi költemény-montázst, *A lúz enciklopédiáját* elemzi.

Az *Óda*-értékelés alighanem a kritikus szemléletváltásáról is tanúskodik. Bár az *avantgárd*nak alig mondható, „Babits és Szabó Lőrinc versmondattani bravúrijaihoz méltó” költemény nem válogattatott be a tizenegy év előtti, Cs. Gyimesi Éva által szerkesztett *Múlt, jövő mezsgyéjén* című antológiába, mostani elemzése mindenért kárpótol. „Az értelem itt Európa szinonimája és a költemény kulcsszava, fókusz, benne összegződik minden érték” — olvashatjuk a „csiszolt, választékos, veretes, klasszicizáló és intellektuális retorikával” ható líradarabról. Az *Óda*, bárhogya is vé-lekedünk róla, egy túlhaladott (?), napjainkban nem annyira divatos verseszményt valósít meg — kitűnően. Méghozzá úgy, hogy „a költemény érték-szerkezetében is ott van a szigorú rend: az emberi lét tágasságát, mélységeit és magasságait, pozitív és negatív élményeit összegző értékdimenziók rendje.”

A három idődimenziót egymásba játszó *A láz enciklopédiája* nagy, „az ember, a természet és a történelem, a költő és a társadalom viszonyát összegező gondolati líra”; Cs. Gyimesi Évával teljes egyetértésben mondom: *remekmű*. Ez a kötetnyi szimfónia a dalszerű természetlíra, a jambusban írt gondolati költemény, a népies vers, valamint a travesztia és paródiák tárháza, melyre a műfaji-stiliztikai sokszínűség jellemző. A költő világszemléletét összegező kompozíció („poétikai enciklopédiája is a költemény”) — halljuk Cs. Gyimesi végkövetkeztetését — „a költői szerepfelfogás tekintetében is fordulatot jelent Szilágyi Domokos pályáján: az érték-válság ugyanis a költészet társadalmi funkciójának, súlyának megítélését is érinti”. „Szépségfelfogása — tudatosítja az elemző — már a feltétlen szabadságot igénylő szellem természetéből származtatja az esztétikai jelenség lényegét, mely következőképpen elkerülhetetlenül hordozza a »való« és a »kellő« közötti, megnyugvást nem ismerő feszültség erejét.”

Cs. Gyimesi versértéséhez, nem először mondom, aligha kell kommentár. A tudós elemzők azon fajtájához tartozik, akik szakértelmüket nem föltétlen rejtik szakmai zsargonba, s az *élmény* továbbadásában, a leleményes „megfejtésben” mindig van valami művésziesség. A *Búcsú a trópusoktól* hat versét vizsgálva különösen ott-hon van, hiszen mindegyikük tartalmazza „a transzcendenciára utaló érték- és jelentésréteget: a megváltás, az ige, az áldozat és a kárhozat problémáját”. Megannyi remeklése mellett hadd említsem a *Napforduló* rétegeinek a fölfedését — a fausti motívikus keretben megnyilvánuló költő ebben a versben kerül a legtávolabb Istentől —, nem utolsósorban azt a találatát, amely szövegszerűen bizonyítja, hogy Huxley *Szép új világának* egyik motívuma — szándékoltan vagy véletlenül? — Szilágyi Domokost is hatalmába kerítette, s így az „idegen” anyag parafrázálva beépítődött a költeménybe. Ezt Szilágyi „régí” és „új” elemzői közül egyikünk sem vette észre. „A hat költeményben kifejeződő személyes dráma egyszersmind a 20. századi ember tragédiája” nem új meglátás, ám ahogy a verseket jellemzi — csupa érzékeny „jellemrajz”: poétikai, filozófiai, eszmetörténeti találat.

Ha fejemet csóválom azért, mert Palocsay Zsigmond nevét említetlenül hagyta — aki nemcsak a *Fagyöngy* című kötetnek volt társszerzője, de a *Kolumbusz imája* fordításánál is bábáskodott —, újból csak elismeréssel adózom *A dolgokról egy földi szellemnek* és *A fogalmazás kaptatóin* című vers elemzésének. Amit mond, az fájdalmasan igaz: Szilágyi számára a költemény többé már nem pusztán esztétikai tevékenység, hanem az *egyetlen létforma* (kiemelés — Sz. L.). Ezáltal lesz a *Missa Solemnis*, „amelynek értékszerkezetében a szent és a profán, a fenséges és az alantas közötti ellentét kiélézése teremti meg a feszültséget”, a korszak egyik legnagyobb hatású verskompozíciója. Hogy így sem képes a transzcendencia iránti szomjúságát és a telítődés élményét — miként Cs. Gyimesi hangsúlyozza — a Weöres Sándorra jellemző szuggesztivitással és önfeledtséggel közvetíteni? Annyi baj legyen. Zseni nem mindennap terem; különösen nem egy bokorban.

Ha a hatvanas évek közepe a pályán fordulópont („válságküszöb”), mely — említettem már — radikális változást hozott, fölforgatván a versnyelv egészét, a hetvenes évek eleje ugyancsak szívós küzdelemről tanúskodik: Szilágyi Domokos „költészetében egyre fokozódik az emberi lét eszményi tartalma és a tulajdon minőségétől elidegenedett 20. századi emberiség helyzete közötti diszharmonia kifejezésének a kényszere, és ezt egyre gyakrabban többes szám első személyben valósítja meg”. E „korszerűtlen vakmerőség” azt jelenti, hogy a világhuzatot nagyon is érzékelő költő nem a korábbi, az *építés* lázát s a munkaharc közösségi voltát jelképező *Mi-t* hívja vissza, hanem egy, sokkal inkább *belülről megélt*, a szenvedésélményt mindennél jobban tanúsító *mi-re* teszi a hangsúlyt. (Vessük közbe, ez az átalakulás — mutatis mutandis — Dsidánál is végbement.) „A »mi« én vagyok és ő meg te, akik a névmás szerint ugyanabban az esélyben részesültünk, a mai embőség” — így Cs. Gyimesi. S „az egyetemessé tágult személyes lelkiismeretet” vagy másképp: „az összetartozás ethosát” azért ünnepli, mert amellet, hogy segíti az ideális emberi értékekhez való visszatalálást, ez a „mi” már „nem mosza össze személyes határainkat, meghagyja személyes szabadságunkat”.

A tanulmányíró az *Ami kell* és a (*Még egyszer:*) *Ami kell* című verseket fagatván jutott mindeddig. A szétszerelt vers nem csak az ő — és természetesen választott alanyának — világképét mutatja meg (ettől az azonosulástól lesz az esszé jóval több, mint pályakép), hanem azokat az összetevőket, fokozatokat stb. is, melyben mindez realizálódik. Meggyőző kifejtését kapjuk annak, hogy a *gyöngykapgyő*, mint a romániai magyar irodalom létszimbóluma (az értéktermő fájdalom jelképe) hogyan válik e költészetben kérdésessé; ti. Szilágyi Domokos a hagyományos értelmezést fölírva (ami szerint inkább az igazgyöngy pozitív értékén van a hangsúly), „nemcsak hogy nem oldja a létszimbólum negatív és pozitív pólusa (homokgyöngy) közötti értékfeszültséget, hanem azt az egyensúlyt is megbontja, ami konfliktusukat tragikus érvényűvé tenné: a pozitív értékek hitelét a negatív értékek teljes túlsúlyával érvényteleníti”. Amikor az elemző azt mondja, hogy „a költő szemléletében a kényszerűségben fogant érték, a hősökben megvalósuló fölösleg nem emberhez méltó, természetellenes”, egyúttal meg is erősíti az *Ami kell* végén fölhangzó *fohász* fontosságát: „ő, tudjuk, *ami kell*. Ő, tudjuk, / tudjuk, hogy mik vagyunk — semmik a többi nélkül. / Legyen, hogy úgy haljunk meg, akként — / hogy is — / haljunk meg *születésünk szerint*”.

A *Gyöngyöm-társam*, a *Fagyöngy* című kötet jellegzetes darabja Cs. Gyimesi számára az egyik legmegrendítőbb példa. Nem csak azért, mert a prédikátor szerepbe rejtőző *rab énekes* költői hitvallást is közvetít, miközben „az én—te viszonylatát kitágítva a mi, ti, ők sajátos értékeire is rávilágít”, hanem, mert a hitnek e lírában szokatlan „ritka vakmerősége jellemzi”. Szilágyi „a »hiány« léghuzatában érzékelteti az egzisztenciális egymásrautaltság elemi szükségletét”; s hogy ez az *egyedi ötvözetű váteszi költemény* létrejöhessen, szükség volt a példák kiválasztására is. Nem véletlen, hogy a *Gyöngyöm-társamat* a *Biblia* (Dániel könyve 5.) és Radnóti *Negyedik eclogájának* reminiscenciája is dúsitja, mint ahogy a József Attila *Ódájához* hasonlóan rétegett, „a szenvedély mélységeit és az idilli harmónia magasságait összefogó verskompozíció”, a *Test a testtel* is emlékeztet — ha másban nem, a kíméletlen önfeltárában — a klasszikus elődre.

A *Felezőidő* verseiben — akkor még ki sejtette a hamari véget? — háttérbe szorulnak a metafizikus kérdések, a korábbinál nagyobb szerepet kap „az égést enyhítő bensőséges párkapcsolat”. Jóllehet, a könnyed ironia, majd a többnyire humoros travesztiákban a „bravúros nyelvi farsangolások, pompás szójátékok és rimparádék” már jelzik a *játék* általi felszabadultságot, megkezdődik valami korábban elképzelhetetlen; a szerelem és halál azonosítása. Innen a *Pogány szoltárok* tragikus, emelkedett színezete, melyet csak erősít az enyhén archaizáló biblikus hangnem. A mesterségbeli virtuozitás letagadhatatlan, de Szilágyi itt már „a személyes létezés egyszeri, megismételhetetlen játszóját játssza”; vagy ahogy Cs. Gyimesi még ezt is aláhúzza: számára játék és élet itt már egyet jelent.

Az utolsó évek a *Szemből, Halál* mint Petőfi-sorsmotívum megélésével telnek. A személyes halál azért is foglalkoztatja egyre mélyebben a költőt (*Hullócsillag, Belémhalni, Circumdederunt*), mert mintha belefáradt volna a bizonytalanra nyíló metafizikus érdeklődés feszültségébe. Az elemző szerint, az életmű legjobb darabjaihoz viszonyítva, ezért is sikerült gyöngébbre az *Öregek könyve*. Amikor Szilágyi „a »határokon« túli, a teljesség ígézetét jelentő távlatokat a véges-végtelen tragikus feszültségével (*Zsoltár, vigasztalan; Pokolra-késre*) vagy a katartikus értékelítődés jegyében (*Hosszú délután*) közvetíti”, „értékrendje” visszaáll arra a csúcra, ahová korábban kételyekkel tűzdelt racionalitása, az önmagát s így a *létverset* is vigyázó elme székszise juttatta. Hogy mester, azt többek között a Radnóti emlékének ajánlott *Törpe ekloga* hömpölygő hexameterei is jelzik; s az *Apokrif Vörösmarty-kézirat 1850-ből* című költeménye pedig összetetten mutatja az életművet végigkísérő dilemmát: lendíthet-e a „küldetésstudat ereje”, ha benne foglaltatik a váteszi szerepvállalás kudarca is? Kérdés kérdés hátán, melyre az életmű adhatja meg a választ.

A pályát ért hatásokat vizsgálván kiderül, hogy a korai Szilágyi Domokos őse a magyar líra prófétikus vonulatában (Petőfi, Ady, József Attila, Nagy László) lelhető föl, míg a késeié a Nyugat nagyjainak (Kosztolányi, Babits, Szabó Lőrinc, Füst

Milán) lírájában. És akkor még hol van a montázsversre ösztönző T. S. Eliot, az *Ez a nyár* feloldó végkifejletét meghatározó (?), messianisztikus Dsida hatása (*Nagycsütörtök*), és mindazoké — Bornemisztától Weöresig hosszú a sor —, akik be-szüremkedtek ebbe a váteszi típusú, ám azt minduntalan elhagyni igyekvő, de tőle teljesen megválni soha nem tudó költészetbe, hogy — paradox — segítsék az egyéni arc kimunkálását.

Bár lehet, hogy igaz: „költészetének azok a kulcsfogalmai, melyek az egész élet-műre kiterjedő motívumsort alkotnak, megfelelést mutatnak azzal a fogalmi rendszerrel, mely a modern és posztmodern tartalmának a megközelítésében nélkülözhetetlen”, mégis alig hiszem, hogy Szilágyinak még csak felületesen is köze volna a főt említett „értéktartalmakhoz”. (Ezzel kapcsolatos kételyét már az újvidéki Bányai János is kifejezte.)

Magányos óriás ő, aki — „jellegzetesen posztmodern idézéstechnikája” ellenére is — a végső kérdéseket faggatván jutott el arra a „síkra”, ahonnan már nem volt menekvés. Tragédiája az értékszavárban szenvedő kor tragédiája is. (*Kriterion Könyvkiadó, 1990.*)

SZAKOLCZAY LAJOS

A lehetséges valóság

JEGYZET GÉCZI JÁNOS PATKÁNYOK CÍMŰ KÖNYVÉHEZ

„Milyen furcsa és milyen különös” — mondom így, Ionescóval, holott a *Patkányok*knak aligha van köze *A kopasz énekesnő*höz, már legalábbis a főszínen. Annál inkább a patkányoknak, akik — „milyen furcsa és milyen különös” — *azelőtt* emberemlékezetemig nem voltak részei az életnek sem jóban, sem rosszban. Még a szót sem hiszem, hogy leírtam volna, ki- vagy legalábbis visszaszorult abból a bizonytalan tömegből, ahonnan a mondataimhoz szükségeseket összeszedtem. *Azóta* viszont rám köszönnek a rádióból, sebtében olvasott krimikből, beszélgetésekből: a patkányok. *Visszaköltöztek* belém? Vagy csak érzékenyített rájuk az a néhány hónap, amit a Géczy Jánoséival kellett töltenem? *Ezt sem* tudom. Csak azt, hogy a véredényeimet egyre gyakrabban álmodom titkos és mégis kínzóan valóságos csatornáknak, bizarr, élet-alatti-élettérnek, amelyben föl-le nyüzsögnek, ármánykodnak, szervezkednek: élnek időtlen idők óta ezek a borzongató lények, a halál fegyverhor-dozó. A patkányok.

*

Én voltam a kötet szerkesztője, úgy illenék hát, hogy ne beszéljek róla. Nem is teszem; *mellébeszélék* inkább. S hogy ezt legalább vállaltam, annak egyetlen (komoly?) oka van: jószerivel egy esztendeje sincs, hogy Géczy Jánosról, az egyik (ha nem egyetlen) barátomról mint költőről és íróról, egyáltalán: művészlől elmondtam *minden rosszat*, amit tudtam. Ez hát a kompenzáció volna? Annak készül? Jogos lehetne ez is; az ember negyven felé már nem szívesen marad egyszál-egyedül. Mégsem erről van szó. (*Talán* akkor, amikor a szerkesztést elvállaltam, talán abban a kétségekkel teli, hosszú pillanatban volt ebből is, s megiehet: sok. Ma már: kate-gorikus nem.)

Leckét fölmondani: unalmas. *Saját* leckét fölmondani: szánalmas. De legyen inkább szánalmas, ha ezen áll, hogy érthetnek-e Önök valamit ebből a dilemmából. Nos, ama Alföld-beli cikknek a lényege, így az elmarasztalás fő oka az volt, hogy Géczy János *előre kitalálta* azt az életet, amit a műveiben élni fog, és török-szakad makacssággal próbálta önmagával azonosítani. Tört is, szakadt is — szerencsére csak